

ATIRGUL METAFORASINING KOGNITIV TAHLILIGA DOIR

Feruza Sidiqova Inatullo qizi

Qarshi davlat universiteti 1-kurs magistranti

Ilmiy rahbar: f.f.d **X.Jabborov**

feruzabonusidiqova@yandex.ru

***Annotatsiya:** Ushbu maqolada ruhiy olamdagi konseptual o'zgarishlarning kognitiv kodlari tahlil qilinadi. Shu bilan birga gul metaforasi asrlar davomida mavjud bo'lgan mazmun tizimining zamonaviy konseptual metafora nazariyasiga asoslanadi.*

***Tayanch so'zlar:** kognitiv poetika, kognitiv adabiyot, metafora, she'riy metafora, gul metaforasi, maqsad va manba sohalar, kognitiv tahlil.*

Insonning har bir estetik harakati kabi she'riyat ham birinchi navbatda inson idrokida yuzaga keladigan ijodiy jarayondir. She'riyat boshqa har qanday estetik insoniy, avvalambor, o'z ijodiy tasavvurida vujudga keladi. Demak, she'riyatning kognitiv jihati she'riyatni kognitiv tekshirishni taqazo etadi. Adabiy tanqidning fanlararo maktabi bo'lgan kognitiv poetika she'riy matnlardagi kognitiv jihatlarga e'tibor qaratib, shoirlar bilishidagi konseptual olamlarni tahlil qilish uchun tegishli asos yaratadi. Shu sababdan she'riyatni bilish ijodi jarayoni sifatida ko'rib chiqish shoirni birinchi navbatda uning idrokidan tadqiq etishni taqazo etadi. Kognitiv adabiyot bu adabiyotning fanlararo maktabi bo'lib, u adabiy matnlardagi kognitiv jarayonlarga e'tibor qaratish orqali shoirlarning konseptual dunyosini tekshirish imkonini beradi. Bu sohaning nazariyalaridan biri bo'lgan konseptual metafora nazariyasi badiiy matnlardagi metaforik tuzilmalarni o'rgansa-da, vaqt va kontekstning kognitiv kodlarini tahlil qilish uchun vaqt yetarli emas.

So‘nggi yillarda kognitiv fanlar va gumanitar fanlar o‘rtasida farqlar tahlil qilindi. O‘zaro ta‘sirning kuchayishi yangi fanlararo ta‘lim sohaslarining paydo bo‘lishiga olib keldi. Kognitiv tadqiqotlar, kognitiv adabiy tahlil, kognitiv adabiy tanqid, kognitiv poetika kabi sohalarda ham kognitiv ham gumanitar fanlarning nazariyalari, usullari va terminologiyalaridan foydalaniladi. Kognitiv adabiyot ana shu sohalardan biri “kognitiv fanlar topilmalarini adabiy matnlarga yetkazish” dir. Kognitiv adabiyotlar ham bu adabiy harakatning butun jarayonini tubdan qayta ko‘rib chiqish deb ta‘riflangan. Bu yerda adabiy jarayon shoirda ham, kitobxondan ham kelib chiqadigan bilish jarayonlariga taalluqli bo‘lib, badiiy matnni mazmunli qiladigan kognitiv mexanizmlarni o‘z ichiga oladi. Shunday qilib, kognitiv fanlar va adabiyot fanlari umumiy konseptual asosda birlashtiriladi.

Bundan tashqari, kognitiv adabiyotda badiiy matnning kognitiv va kommunikativ jihatlariga urg‘u beriladi. Kognitiv adabiyotga ko‘ra, adabiy - badiiy asar, she‘riyat kognitiv mahsulotdir. She‘r ijodi ham shoir bilishida yuzaga keladigan ijodiy jarayondir. Kognitiv adabiyot adabiy jarayonni, inson idrokini qayta ishlash mexanizmlari bilan izohlab, avval adabiyot nazariyasi va ritorikada ifodalangan qarashlarni kognitiv asosga joylashtiradi. She‘rning ijodkorning bilimiga daxldor qarashlar, aslida turk shoirlari va adabiy nazariyotchilar tomonidan bildirilgan. Turk shoiri Fikret bir she‘rida ijod jarayonida uning boshida bo‘layotgan voqealarni she‘rlashtirar ekan, aslida ijod va idrok o‘rtasidagi bog‘liqlik va bu jarayonda boshidan kechirganlarini hikoya qiladi. Kognitiv adabiyot borliq doirasini inson bilishi sifatida belgilar ekan, tushunchalar olamiga o‘zaro munosabatlarni, o‘zaro ta‘sirlarni ham inson idroki sifatida belgilab beradi.

Konseptual metafora va she‘riy metafora uzoq vaqtdan beri muhokama qilingan tushunchalar bo‘lib, ularning ta‘rifi, chegaralari va qamrovi haqida hali ham bahs-munozaralar davom etmoqda. Lakoff va Tyorner fikriga ko‘ra “She‘riy fikr bizning kundalik fikrlash usullarimizdan kelib chiqadigan mexanizmlardan foydalanadi, lekin ayni paytda bu mexanizmlarni kengaytiradi va takomillashtiradi va ularni odatdagidan chiqarib yuboradigan tarzda birlashtiradi”. Demak she‘riy

metaforalarda ham oddiy (kundalik til) metaforalardan kelib chiqadigan, lekin ularni farqlovchi xususiyat mavjud. Keyingi yillarda kognitiv olimlar tomonidan chuqur tadqiq etilgan tadqiqot sohasiga aylangan metafora shoirning shunchaki ritorika emas, balki voqelik va tushunchalar olami bilan aloqasini ochib beruvchi kognitiv ijodiy jarayon sifatida ko‘rila boshlandi.

Metafora tilda qiziqish yoki o‘xshatish natijasida to‘g‘ridan to‘g‘ri ma‘nosidan boshqa ma‘noda qo‘llanilgan so‘z ma‘nosida qo‘llaniladi. Metafora kognitiv ijodkorlik jarayoni sifatida idrokshunoslik nuqtai nazaridan va adabiyot nuqtai nazaridan she‘riyatda ma‘no shakllanishida qo‘llaniladigan element sifatida kognitiv adabiyotshunoslikning markazida turadi. Konseptual metafora nazariyasi fikrni yoki kognitiv sohani boshqa kognitiv sohadan konseptsiyalashimizni aytadi, ko‘pincha mavhum deb o‘ylanadigan “maqsadli maydon” jismoniy (tana) qiymatga ega bo‘lgan “manba maydoni” bilan aniqlanishini taklif qiladigan bilish nazariyasidir.

Konseptual metafora nazariyasi bizning idrokimizda mavhum darajada yuzaga keladigan konseptualizatsiya tashqi dunyoda o‘xshash bo‘lgan boshqa sohalar nuqtai nazaridan tushuntiriladi. Chunki odamlar yolg‘iz mavhum tushunchalar bilan yashay olmaydilar, ular o‘zlari yaratgan belgilar va afsonalar yoki bo‘lishi kerak bo‘lgan narsalar bilan o‘zlarida bo‘shliqlarni to‘ldiradilar.

Gul metaforasining zamonaviy she‘riyatimizda qanday shakllar olganligini aniqlash, o‘zgaruvchan va o‘zgarmas unsurlarni sog‘lom tarzda yoritish uchun metaforaning mumtoz she‘riyatimizdagi o‘rnini ochib berish muhim ahamiyatga ega. Poetik metaforalarni shakllantiruvchi asosiy ta’sirlardan biri bu madaniyatdir. Shoirlarning metaforalardan foydalangani, she‘rning ham madaniyatni bir parchasi bo‘lishi metafora va madaniyat o‘rtasida bevosita bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatadi. Mumtoz she‘riyatda eng ko‘p uchragan metaforalardan biri bu ma‘shuqa -atirgul obrazidir. Ushbu metaforaning manbasi bo‘lgan gul o‘zining go‘zal ifori va turli rangdagi ajoyib turlari bilan azaldan odamlar uchun muhim ahamiyat kasb etgan va barcha madaniyatlarda o‘ziga xos va alohida o‘rin egallagan. Turkiy she‘riyatimizda ham asrlar davomida o‘z ahamiyatini saqlab kelgan.

Oshiq va gulni bir-biriga bog‘lagan tuyg‘u, shubhasiz muhabbatdir. Gul so‘fiylik an‘analarida barcha gullar o‘zining go‘zal hidini, iforini Payg‘ambarlardan olgan degan e‘tiqod bilan uning ramzi sifatida qabul qilingan. Bulbul ham mashaqqatli yo‘llarni bosib o‘tgan darvesh ramzidir. Tonggacha zikr va ibodat bilan mashg‘ul bo‘lgan Haq oshiqdari o‘zlarini gulning ochilishi umidi bilan tongga qadar faryod etgan bulbulga o‘xshatadilar. Shu sababdan ham gul ilohiy go‘zallik va ulug‘vorlikni eng mukammal tarzda aks ettirgani uchun, ehtirosdagi qalb timsoli bo‘lgan bulbul tomonidan sevilgan va abadiy sevilib qoladi.

Bundan tashqari, so‘fiy timsolida g‘uncha shaklidagi gul birlikni, gullagan ya‘ni, ochilgan gul esa, birlikning ko‘plik ko‘rinishini ifodalaydi. Ma‘shuqa ya‘ni gulning metaforasi turli shakllarda namoyon bo‘ladi. Ushbu metaforaning maqsad va manba sohalari quyidagicha ko‘rsatishimiz mumkin:

Maqsad: ma‘shuqa	Manba: gul
Ma‘shuqa	→ gul
Ma‘shuqadan kelgan go‘zal xabar	→ gulning ochilishi
Ma‘shuqaning bergan azobi	→ gulning tikani
Ma‘shuqaning bo‘yi	→ gulning shoxi
Ma‘shuqaning yuzi, yanog‘i, dudog‘i	→ gulning barglari
Ma‘shuqaning og‘zi	→ g‘uncha
Ma‘shuqaning kulishi	→ g‘unchaning ochilishi

Yuqorida ma‘shuqa va ma‘shuqaga oid keltirilgan xususiyatlar ma‘lum ma‘noda mumtoz she‘riyatimizda asrlar davomida mavjud bo‘lgan mazmun tizimining zamonaviy konseptual metafora nazariyasiga asoslangan ifodasidir. Bu yerda o‘ziga xos narsa shundan iboratki, berilgan javoblar emas, balki bu javoblar gul metaforasi vaqt o‘tishi bilan qanday o‘zgarganligini ko‘rsatish mumkin bo‘lgan asosiy doirasini tashkil etishidir. Bu yerda bizning idrokimizda mavhum bo‘lgan maqsadli soha, manba sohasiga harakatlanish orqali gavdalanadi.

Lakoff va Johnsonning fikriga k o‘ra: “Metaforalar bizning normal konseptual tizimimizni ham qamrab olgan. Bizning tajribamizda vaqt bilan bog‘liq his-tuyg‘ular,

g'oyalar va ko'plab tushunchalar muhimdir. Mavhum tushunchalar yoki aniq bir shaklda chizib bo'lmaydigan tushunchalar o'rnida biz aniqroq ifodalangan boshqa bir tushunchaga ehtiyoj sezamiz". Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, bunday metaforalar faqatgina biror so'z san'ati sifatida emas, konseptualizatsiya tizimimizda muhim ro'l o'ynagan kognitiv jarayon sifatida qaralmoqda.

Adabiyotlar:

1. Ayvazog'lu B. G'ul ve Medeniyet. G'ul šiirleri Antolojisi. Istanbul:Tuzla Belediyesi K'ult'ur yayınları
2. Edebiyet Fak'ultesi dergisi. Number 2 (Aralık/2016)
3. Lakoff G, Johnson M. Metaphors We Live By. University of Chicago Press.